

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Niny Łazarczyk-Bilal pt. „*Characteristics, Conditions and Scope of Refugee Entrepreneurship in the Example of Sweden*”

Dr hab. Jan Brzozowski, prof. ucz., Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Podstawa prawna sporządzenia recenzji

Recenzję sporządzono w odpowiedzi na pismo prof. dr hab. Grzegorza Karasiewicza, Przewodniczącego Rady Naukowej Dyscypliny Nauki o Zarządzaniu i Jakości Uniwersytetu Warszawskiego z dnia 6 czerwca 2022, w którym poinformowano o powierzeniu mi funkcji recenzenta w ww. postępowaniu na mocy uchwały Rady Naukowej Dyscypliny Nauki o Zarządzaniu i Jakości UW z dnia 1 czerwca 2022.

Wraz z listem otrzymałem wydruk rozprawy doktorskiej, składający się ze wstępu, rozdziału teoretycznego, rozdziału empirycznego, dyskusji oraz podsumowania. Maszynopis rozprawy liczy 293 i został przygotowany w języku angielskim. Tym samym stwierdzam, że Doktorantka przedstawiła jako rozprawę pracę pisemną w formie monografii, co jest zgodne z zapisami ww. Ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce.

Sylwetka kandydatki i dorobek naukowy

Pani mgr Nina Łazarczyk-Bilal (nr Orcid 0000-0003-4020-027X) jest doktorantką na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie w ramach programu „Multicultural Management in the Era of Globalization” pracowała nad swoją rozprawą doktorską pod kierunkiem prof. dr hab. Beaty Glinki (promotor główny) oraz dr Agnieszki Brzozowskiej (promotor pomocniczy, uwaga: zbieżność nazwisk z recenzentem całkowicie przypadkowa). Obie Panie promotor mają duży dorobek w zakresie badań nad przedsiębiorczością migrantów w Polsce i zagranicą. Z kolei Doktorantka ma znaczące doświadczenie międzynarodowe, m.in. studia na Uppsala University oraz staż badawczy na Stockholm University, wstępne wyniki swoich badań prezentowała m.in. na konferencjach Komitetu Badań nad Migracjami PAN oraz na innych konferencjach krajowych i zagranicznych. Ponadto jest autorką rozdziału w monografii oraz współautorką artykułu opublikowanego w czasopiśmie Administrative Sciences indeksowanym w bazie Scopus. Tym samym aktywność badawczą Doktorantki oceniam wysoko.

Ocena rozprawy

Problem badawczy rozprawy – analiza uwarunkowań intencji przedsiębiorczej uchodźców oraz wpływu statusu migracyjnego na kształtowanie się intencji przedsiębiorczej – uważam za niezwykle ciekawy i relewantny. Doktorantka podjęła się swoich badań w okresie, gdy międzynarodowe badania nad przedsiębiorczością migracyjną i etniczną a szerzej – studia migracyjne – były pod silnym wpływem bieżących wydarzeń społeczno-politycznych, w tym Europejskiego Kryzysu Migracyjnego, którego apogeum przypadło na rok 2015. Wówczas, z uwagi na bezprecedensową skalę napływu uchodźców z Syrii i innych krajów Bliskiego Wschodu do Europy Zachodniej, ale też do krajów na Bliskim Wschodzie (Jordania, Turcja, Liban , zob. Sweileh, 2018) nastąpił gwałtowny wzrost zainteresowania tą tematyką wśród badaczy migracji (Stockemer et al., 2020). Jednak w przypadku polskich badaczy obiektem analizy były głównie procesy adaptacji uchodźców i sposoby radzenia sobie z bieżącymi problemami (Kanal & Grzymała-Moszczyńska, 2019) czy też narodowe polityki integracyjne uchodźców i ocena ich efektywności (Sobczak-Szelc et al., 2021), natomiast działalność gospodarcza uchodźców pozostawała raczej na marginesie naukowych rozważań. Tym samym stwierdzić należy, że Autorka wypełnia ważną lukę badawczą w polskich studiach migracyjnych – lukę tym istotniejszą, iż od 2022 roku Polska przeżywa niezwykle intensywną falę napływu uchodźców politycznych z Ukrainy. Tym samym badane przez Doktorantkę procesy i zjawiska mają – oprócz czysto akademickiej wartości – również bardzo istotne przełożenie na polską rzeczywistość i mogą służyć jako inspiracja dla rozwijania polityk publicznych ukierunkowanych na aktywizację ekonomiczną uchodźców w naszym kraju.

Cele rozprawy zostały przedstawione przez Autorkę na samym początku rozprawy i nie budzą żadnych kontrowersji. Również opis problemu badawczego jest bardzo precyzyjny, a motywy podjęcia tematu – w tym wyboru Szwecji jako obszaru badań – uważam za dobrze określone. Kilka drobnych kwestii zasługuje na polemikę w tym kontekście. Pierwsze z nich to określenie Szwecji jako „małego kraju skandynawskiego” („small Scandinavian country”, s. 74) – moim zdaniem jednak nie jest uprawnione pisanie w ten sposób o 10-milionowym kraju i 22 gospodarce na świecie. Drugą kwestią jest bezkrytyczne powiązanie przedsiębiorczości uchodźców z ich (skuteczną) społeczno-ekonomiczną integracją. W tym aspekcie Autorka jednak pomija badania i teksty wskazujące na to, że przedsiębiorczość – szczególnie ta powodowana koniecznością – wcale nie musi sprzyjać integracji. Podjęcie biznesu w sektorach opuszczonych przez tubylców, powiązanego z bardzo intensywną pracą migranta i jego rodziny – dzięki czemu zasoby pracy na inne aktywności istotnie się kurczą – oraz częstokroć interakcja

wyłącznie z członkami własnej społeczności etnicznej i innymi imigrantami... Wszystkie te czynniki mogą nawet prowadzić do społecznej marginalizacji cudzoziemców (w tym uchodźców) w nowym otoczeniu. Stąd moim zdaniem bezpieczniej jest chyba używać pojęcia społeczno-ekonomiczna adaptacja jako mniej ambitnego celu: integracja bowiem oznacza stopniowe upodobnianie się pod względem aktywności gospodarczej i osiąganego dochodu do przedstawicieli społeczeństwa przyjmującego (cf. Brzozowski, 2017).

Doktorantka podejmuje ambitną próbę zarówno samych badań empirycznych, ale też rozwoju modelu teoretycznego, rozwijając koncepcję wielorakiego zakorzenienia (*mixed embeddedness*, cf. Klosterman i Rath, 2001; w odróżnieniu od Autorki która używa określenia zakorzenienia społecznego, preferuję konceptualizację zaproponowaną w polskiej literaturze akademickiej przez Katarzynę Andrejuk, por. Andrejuk, 2017). Jest to próba bardzo ambitna, ale oceniam ją niezwykle pozytywnie: świadczy o dojrzałości naukowej Doktorantki i jej kreatywności – jest bowiem nie tylko gotowa stosować gotowe koncepcje teoretyczne, ale je modyfikować. Model opisany w drugim rozdziale (szczególnie na stronach 61-62) uważam za ciekawy poznawczo; moim zdaniem może on służyć po pewnej adaptacji również do badań nad przedsiębiorczością uchodźców w Polsce i innych krajach.

Analiza teoretyczna jest więc jednym z atutów rozprawy, choć nie jest ona wolna od (raczej drobnych) mankamentów. Do takich należy moim zdaniem pominięcie w dyskusji nad skłonnością do podejmowania ryzyka dyskusji teoretycznej nad samym procesem migracji (np. De Haas, 2010). Zgodnie z podejściem neoklasycznym, sama migracja międzynarodowa jest już formą inwestycji. Tym samym imigranci są na ogół pozytywnie wyselekcjonowanymi jednostkami ze społeczeństwa wysyłającego (Chiswick, 1999) i różnią się znacząco od generalnej populacji pod kątem umiejętności, wyposażenia w kapitał ludzki, społeczny czy finansowy. Jako racjonalne jednostki oceniają możliwości aktywności ekonomicznej w kraju pochodzenia i miejscach docelowych, rozważając różne możliwości zarobkowania i różne lokalizacje. Stąd przynajmniej w ujęciu neoklasycznej teorii migracji wyższa skłonność do ryzyka, a tym samym do przedsiębiorczości imigrantów nie powinna dziwić – jest w zasadzie konsekwencją podjętej strategii migracyjnej. I faktycznie, w przypadku badań nad przedsiębiorczością migrantów występuje często kategoria intencjonalnych przedsiębiorców-migrantów, a więc jednostek które planowały założenie własnego biznesu w związku z procesem migracji i osiedleniem się w nowym kraju (Cruickshank & Dupuis, 2015).

Drugim, nieco poważniejszym (choć absolutnie nie dyskwalifikującym) mankamentem jest mnogość hipotez badawczych. Rozumiem, że wynika ona z budowania modelu i analizy różnic

między imigrantami ekonomicznymi a uchodźcami (np. tabela 1 na stronie 51) ale jednak sformułowanie aż 23 hipotez szczegółowych uważam za przesadny zabieg. W przypadku rozprawy doktorskiej spodziewałbym się kilku (np. 2-5) hipotez – zbyt wielka ich liczba powoduje lekki chaos poznawczy i generuje problemy ze zrozumieniem analizy empirycznej. Na szczęście mogę z ulgą stwierdzić, że wszystkie hipotezy sformułowane są poprawnie od strony logicznej, więc można je zweryfikować. Pytanie tylko: po co? Czasem w nauce mniej znaczy więcej...

Trzecim, najmniej istotnym ale też wartym dyskusji problemem w kontekście dyskusji teoretycznej jest kwestia niedobrowolnego charakteru procesu migracji (s. 45). Doktorantka wprawdzie wspomina jednym zdaniem, że również w przypadku migracji ekonomicznych może występować element przymusu, ale moim zdaniem wymaga to rozwinięcia. Wielu badaczy podkreśla, że dychotomia migracje przymusowe – migracje dobrowolne może być bardzo myląca (Lucassen i Lucassen, 1997). W przypadku analizowanej w rozprawie Szwecji z jednej strony możemy mieć więc do czynienia z ekonomicznymi migrantami których de facto do wyjazdu motywował przymus (np. ukraińscy migranci, którzy wyjechali z kraju po 2014 roku), jak i do oficjalnie uchodźców, wśród których element przymusu wiąże się z oczywistymi motywami ekonomicznymi (np. Afgańczycy, ale też 40 lat wcześniej – Polacy z tzw. migracji solidarnościowej). Zmierzam do tego, że populacja uchodźców może być bardzo zróżnicowana, co również widzimy na przykładzie najnowszej fali uchodźczej w Polsce. Szczególnie w przypadku Afgańczyków dotarcie do Szwecji wymaga znaczących zasobów (głównie kapitału społecznego, ale też i finansowego), co przekładać się może również na intencje przedsiębiorcze. Pamiętać także należy, że Afganistan nie jest krajem jednolitym etnicznie, a wśród jego obywateli istnieje duża nadreprezentacja przedsiębiorców z jednej grupy etnicznej, a mianowicie Sikhów (zob. np. Zubair i Brzozowski, 2018).

W zakresie analizy empirycznej Doktorantka stosuje pluralizm metod badawczych, korzystając zarówno z podejścia ilościowego (analiza statystyczna przy wykorzystaniu reprezentatywnych sondaży) jak i jakościowego (wywiady pogłębione). Jak rozumiem, pierwotna koncepcja była inna – miało dominować podejście jakościowe, jednak z uwagi na pandemię covid-19 udało się zrealizować jedynie pilotaż jakościowy w postaci 12 wywiadów. Nie traktuję tego jednak jako mankamentu – umiejętność adaptacji do zewnętrznego szoku jakim była pandemia i zdolność mimo wszystko do realizacji projektu badawczego świadczy bardzo dobrze o Doktorantce. W zakresie analiz ilościowych Doktorantka korzysta z badań przeprowadzonych na uczestnikach finansowanego publicznie kursu językowego dla nowoprzybyłych imigrantów i uchodźców,

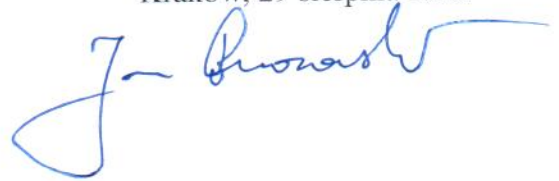
przy czym w badaniu pierwszym koncentruje się wyłącznie na uchodźcach, a w drugim – na wszystkich imigrantach. Analizując strukturę demograficzną populacji w badaniu 1 i badaniu 2 widać przede wszystkim znaczną rozbieżność w zakresie struktury płci – o ile w pierwszym badaniu wśród uchodźców dominują mężczyźni (ponad 75%, dodatkowo – aż 41% z Afganistanu!) o tyle w drugim struktura płci jest bardziej zrównoważona, z lekką przewagą kobiet (51,3%). Dlatego w kontekście analizy determinant intencji przedsiębiorczej wśród respondentów pojawiły się u mnie pewne wątpliwości. Czy Doktorantka mogłaby sprawdzić, jakie są warunki uczestnictwa w tym kursie językowym? Czy jest on dobrowolny? Czy tak wysoki odsetek mężczyzn znajduje odzwierciedlenie w generalnej populacji uchodźców w Szwecji? Istnieje bowiem niebezpieczeństwo, że – szczególnie w przypadku rodzin afgańskich – rodziny wysłały na kurs młodych mężczyzn którym to zaplanowali aktywność ekonomiczną (w tym prowadzenie rodzinnego biznesu), natomiast młode kobiety zostały w domach (bo założono, że i tak nie będą pracować). W tym sensie oczekiwania rodziny mogły wpłynąć na intencje przedsiębiorcze i na tak wysoki wpływ płci w pierwszym badaniu, podczas gdy w drugim płeć okazała się nieistotna statystycznie. Nawiasem mówiąc, w przypadku większości badań nad przedsiębiorczością imigrantów płeć jest bardzo ważną determinantą (znajduje to potwierdzenie również w moich analizach, np. Brzozowski i inni, 2017), ale w połączeniu z innymi typowymi zmiennymi kontrolnymi takimi jak status cywilny (małżeństwo), liczba dzieci (lub wielkość rodziny/gospodarstwa domowego) i ew. afiliacja religijna oraz pochodzenie etniczne. W przypadku analizy empirycznej zrealizowanej przez Doktorantkę tego nie ma. Czy wynika to z braku takich informacji w sondażu? A jeśli takie informacje są – czy można ew. uzupełnić model o te zmienne kontrolne i zobaczyć, czy efekt płci pozostanie ten sam?

Analiza jakościowa wykorzystuje dane zebrane przez Doktorantkę w formie na wpuł ustrukturyzowanych wywiadów na próbie 12 imigrantów – w tym uchodźców, azylantów a także migrantów ekonomicznych. Scenariusz wywiadu został przedstawiony w dysertacji (s. 158). Zasadniczo nie mam uwag do metodologii, choć w przypadku tak małej próby wskazane byłoby, by Doktorantka przeprowadziła samodzielnie transkrypcje wszystkich wywiadów – na ogół zlecenie transkrypcji firmie zewnętrznej wpływa negatywnie na jakość danych. Analiza empiryczna w przypadku danych jakościowych jest niezwykle ciekawa, niemniej warto byłoby podkreślać eksploracyjny charakter tego badania (był to pilotaż). Pewne odkrycia wynikające z analizy są dość oczywiste (ważność znajomości języka szwedzkiego), ale są też elementy dość zaskakujące – np. brak czasu na rozwinięcie modelu biznesowego, co biorąc pod uwagę

skandynawską kulturę pracy jest niespodzianką (s. 192). Szkoda, że Doktorantka nie rozwinęła tego wątku, bo jest on dość ciekawy. Cenna natomiast jest głębsza analiza intencji przedsiębiorczych – wynika z niej to, że mimo iż połowa respondentów taką skłonność wykazała, w istocie są to bardzo ogólne plany, z niską szansą na realizację. Warto brać to pod uwagę przy analizach ilościowych, bazujących na odpowiedziach udzielonych w kwestionariuszu...

Podsumowując swoją recenzję, pragnę jednak podkreślić, że moje wcześniejsze uwagi krytyczne mają jedynie stymulować do dyskusji podczas publicznej obrony rozprawy, a wspomniane wcześniej mankamenty nie są na tyle istotne, by nie uznać przedstawionej pracy pisemnej „*Characteristics, Conditions and Scope of refugee Entrepreneurship in the Example of Sweden*” za wartościowe badania, rozwiązujące w sposób oryginalny postawione problemy naukowe. **Tym samym moja ocena dzieła jest zdecydowanie pozytywna:** stwierdzam, że przedstawiona przez Panią mgr. Ninę Łazarczyk-Bilal rozprawa spełnia wszystkie warunki Ustawy z dnia 20 lipca 2018 – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce oraz uchwały nr 481 Senatu Uniwersytetu Warszawskiego z dnia 16 października 2019 roku w sprawie określenia sposobu postępowania w sprawie nadania stopnia doktora oraz doktora habilitowanego na Uniwersytecie Warszawskim i wnioskuję o dopuszczenie jej do publicznej obrony.

Kraków, 29 sierpnia 2022

Literatura:

- De Haas, H. (2010). Migration and development: A theoretical perspective. *International migration review*, 44(1), 227-264.
- Sweileh, W. M. (2018). Bibliometric analysis of peer-reviewed literature on Syrian refugees and displaced people (2011–2017). *Conflict and Health*, 12(1), 1-4.
- Stockemer, D., Niemann, A., Unger, D., & Speyer, J. (2020). The “refugee crisis,” immigration attitudes, and euroscepticism. *International Migration Review*, 54(3), 883-912.
- Kanal, M., & Grzymała-Moszczyńska, H. (2019). Uchodźczynie syryjskie w turcji: specyfika radzenia sobie z sytuacją przymusowej migracji. *Relacje Międzykulturowe - Intercultural Relations*, 1(5), 95-131.
- Sobczak-Szele, K., Pachocka, M., Pędziwiatr, K., Szałańska, J., (2021) Integration of Asylum Seekers and Refugees in Poland: Policies and practices [in:] *Poland RESPONDing to Migration: A Holistic Perspective on Migration Governance* / [ed] Soner Barthoma and A. Önver Cetrez, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 277-298.
- Brzozowski, J. (2017). Immigrant entrepreneurship and economic adaptation: A critical analysis. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 5(2), 159-176.
- Kloosterman, R., & Rath, J. (2001). Immigrant entrepreneurs in advanced economies: mixedembeddedness further explored. *Journal of ethnic and migration studies*, 27(2), 189-201.
- Andrejuk, K. (2017). *Przedsiębiorcy ukraińscy w Polsce: struktura i sprawstwo w procesie osiedlenia*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Brzozowski, J., Cucculelli, M., & Surdej, A. (2017). The determinants of transnational entrepreneurship and transnational ties' dynamics among immigrant entrepreneurs in ICT sector in Italy. *International Migration*, 55(3), 105-125.
- Chiswick, B. (1999). Are immigrants favorably self-selected?. *American Economic Review*, 89(2), 181-185.
- Cruickshank, P., & Dupuis, A. (2015). The Adaptation of Intentional Immigrant Entrepreneurs: A Case Study. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 3(3), 77-93. doi: 10.15678/EBER.2015.03030

Lucassen, J., & Lucassen, L. A. C. J. (1997). Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives.

Zubair, M., & Brzozowski, J. (2018). Entrepreneurs from recent migrant communities and their business sustainability. *Sociologica*, 12(2), 57-72.